

شاهزاده تاریکی در پنج مگاک تباهی تشخیص هویت یک قطعه دست‌نویس پارتی از مجموعه دست‌نویس‌های مانوی تورفان

محمد شگری فومشی*

چکیده

بازشناسی و بازسازی یکی از قطعات مانوی تورفان معروف به *Ewangeljōnīg bāšāhān* («سروده‌های انجیلی» یا «سرودهای انجیل») هدف اصلی این مقاله است. در این‌جا، نویسنده در بررسی‌ای نسخه‌شناسانه می‌کوشد نشان دهد که آیا قطعه M441 پاره‌ای از همان برگ دست‌نویس است که قطعه M507 از آن جدا شده است؟ پاسخ مثبت به این پرسش متن جدیدی را در یک پیکره در اختیار متخصصان مانوی قرار می‌دهد که عمده‌تاً مشتمل بر شرح شاعرانه‌ای از اسطوره آفرینش مانوی و کنش‌های ستیزه‌جویانه «شاهزاده تاریکی» (اهریمن) در کیش مانوی است.

کلیدواژه‌ها: سرود انجیل، بازشناسی، شاهزاده تاریکی، اسطوره آفرینش مانوی.

۱. مقدمه

واقعیتی است که سرایش شعر در نزد مانی و تصنیف سرود و ترانه در مانویت چه جایگاه رفیعی داشته است. از اهمیت فوق‌العاده این ژانر ادبی در نزد مانی همین بس که یکی از هفت اثر او به شعر بوده است؛ اثری که ذکر نامش هیچ‌گاه در هیچ‌یک از فهرست‌هایی که آثار شخص مانی را برشمرده‌اند، از یاد نرفته است (از نمونه در *زبور مانوی* ۱۴۰، ۹: ۳-۲).^۱ اگرچه شعر در سنت ایرانی وجود داشت (مانند اشعاری که در متون اوستایی و پهلوی دیده می‌شود)، اما سنت تصنیف «زبور» و «سروده»‌های ابجدی سنتی ایرانی نیست.^۲

* عضو هیئت علمی، دانشگاه ادیان و مذاهب، mshokrif@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۲/۲۹

درحقیقت، ریشه و اصل این سنت را باید در سرزمین‌های بیرون از فضای ایرانی، در جهان سامی، جست‌وجو کرد.

اغلب اشعار ایرانی مانوی به پارتی سروده شده‌اند و از این میان برخی به *Ēwangeljōnīg bāšāhān* (سروده‌های انجیلی) نامبردارند. این سروده‌ها، البته، ربطی به کتاب معروف مانی، *انجیل زنده*، ندارند. «سروده‌های انجیلی»، که جملگی در نظم ابجدی تصنیف شده‌اند، توصیفی شاعرانه از عهد جدید، آن‌گونه که مانی و مانویان می‌دیدند، به‌دست می‌دهند.

در این گونه اشعار، نخستین حرف هر بیت به‌ترتیب با یکی از حروف الفبای مانوی (که هم‌چون الفبای سریانی همواره به‌ترتیب ابجد، هوز - به اضافه حرف ابداعی «ج» - حطی، سعفص، کلمن، قرشت تنظیم می‌شد) آغاز می‌شده است. در ابتدای هر سروده، معمولاً یک یا دو بیت، خارج از نظم ابجدی، به‌عنوان مقدمه می‌آمده است. اگر آن سرود چنان بلند بوده که شمار ابیات آن بیش از تعداد الفبای مانوی بود، پس از پایان ترتیب ابجدی (یعنی پس از بیت با حرف «ت» از قرشت)، یک بیت با حرف آغازین «ن» درج می‌شد و آن‌گاه شعر با ابجد یک بار دیگر آغاز می‌شده و با قرشت به پایان می‌رسیده است. در میان دست‌نویس‌های بازیافته از تورفان شانزده قطعه وجود دارد که پاره‌هایی از سروده‌های انجیلی محسوب می‌شوند. یکی از این پاره‌ها قطعه M507 است.

۲. قطعه M507 (در این‌جا، «متن b»)

این برگ دست‌نویس^۳ را مری بویس قرائت و ترجمه کرده است.^۴ او در مقاله خود با عنوان «چند سرود ابجدی پارتی» (*ABC = Boyce, 1952*)، قطعه مزبور را زیر عنوان «متن B» منتشر کرده است. این نام‌گذاری در مقاله حاضر نیز حفظ شده است. اندازه آن تقریباً نصف یک تک‌برگ و حاشیه‌های راست و چپ دست‌نویس باقی مانده است. اندازه دست‌خط آن متوسط و نویسه‌هایش خوانا است؛ اما، به‌دلیل آسیب‌دیدگی، بخش‌هایی از متن شفافیت لازم را ندارد. علائم سجاوندی با دو نقطه، که با آن‌ها هر بیت در سه سطر تقسیم شده، نشان داده شده است. حرف p، به‌صورت یک بیت در میان، در حواشی دست‌نویس دیده می‌شود. متن این سرود ابجدی مشتمل بر ابیات d تا z (یعنی بیت «د» از ابجد تا بیت «ج» که پس از ردیف هوز می‌آید) و m تا p (یعنی بیت «م» از کلمن تا «پ» از سعفص - به جای «ف» در این ردیف) است. موضوع این قطعه «شاهزاده تاریکی» (اهریمن) و اعمال ویرانگرش در آغاز آفرینش است.^۵

۳. اندازه‌ها

برای بررسی نسخه‌شناسانه یک دست‌نویس، در اختیار داشتن اندازه شاخص‌های خاصی که در ذیل می‌آید ضروری است. از میان این شاخص‌ها، در متون منشور، اندازه طول سطرها، فاصله میان دو سطر و، در اشعار، فاصله میان دو مصراع و فاصله میان دو بیت بی‌نهایت اهمیت دارد. به عبارت دیگر، بدون این شاخص‌ها امکان تشخیص هویت قطعات بسیار دشوار و در اغلب موارد غیرممکن است. از این رو، هر گاه قصد داشته باشیم دو قطعه دست‌نویس مانوی را، بدون اشکال و به نحو کاملاً علمی، پاره‌هایی از یک برگ دست‌نویس در نظر بگیریم، باید به این شاخص‌ها کاملاً توجه کنیم. یک سانتی‌متر کم یا اضافه در این مورد به خصوص فرضیه تشخیص هویت را باطل می‌کند. در این امر، دیدن اصل برگ دست‌نویس کاملاً ضروری است، چراکه آسیب‌دیدگی و، در نتیجه، احتمالاً کشیدگی و کِش آمدن یکی از این دو قطعه دست‌نویس در طول صدها سال ممکن است سبب ایجاد تفاوت اندازه چند میلی‌متری یا حتی یکی دو سانتی‌متری میان دو قطعه‌ای شود که تصور می‌رود از یک برگ دست‌نویس جدا شده‌اند.

طول دست‌نویس	10,2 cm	حاشیه بیرونی	3 cm
عرض دست‌نویس	12.3 cm	حاشیه درونی	1.5 cm
طول سطر	7.8 cm	حاشیه فوقانی	مفقود
فاصله میان دو مصراع	0.6 cm	حاشیه تحتانی	مفقود
فاصله میان دو بیت	1.4 cm ⁶	جدول متن	ca. 7x7.8 cm

۴. قطعه جدید M441 (در این جا، «متن a»)

چندی پیش، صاحب این قلم، در ضمن مطالعاتش در بخش تورفان پژوهشی فرهنگستان علوم برلین، متوجه شد که قطعه M507 پاره‌ای از همان صفحه دست‌نویسی است که قطعه منتشر نشده M441 از آن جدا شده است. به عبارت دیگر، این دو قطعه بخش‌هایی از یک برگ هستند و، بنابراین، M441 و M507 به‌طور قطعی به هم وصل می‌شوند. لبه‌های این دو قطعه، هم‌چون دو قطعه یک پازل، به زیبایی هم‌دیگر را در بیت دوم لمس می‌کنند.

قطعه^۶ M441 نیز، که دارای «عنوان» است، بخشی از یک سروده ابجدی مشتمل بر ابیات m و n بر پشت برگ است. این ابیات با یک فضای نانوشته و سفید از هم جدا

می‌شوند. هم بر پشت برگ و هم بر روی آن حرف p در حاشیه دست‌نویس دیده می‌شود. از زمان مولر به بعد، عموماً پذیرفته شده این نویسه، که همواره با جوهر سرخ و یک بیت در میان در حاشیه دست‌نویس نوشته می‌شد، کوتاه‌نوشت واژه *padwāg* «پاسخ» است.^۸ درحقیقت، این سروده، همانند سروده‌های مشابه‌اش، در مانستان‌های مانوی از طرف رهبر و گروه کُر قرائت می‌شده است، چنان‌که بیتی را رهبر گروه و بیت با حرف «پ» را جماعت حاضر در مانستان به صورت پاسخ به بیت قبلی می‌سرودند. این قطعه، که نخستین بار در این جا منتشر می‌شود، به توصیف خویش‌کاری روح زنده در اسطوره آفرینش سوم می‌پردازد؛ با این حال، از آن‌چه در دست‌نویس باقی مانده است، به‌سختی می‌توان تصویر روشنی از این اپیزود به‌دست آورد.

۵. اندازه‌ها

مقایسه اندازه این قطعه با قطعه M507، به‌ویژه فاصله سطرها، مصراع‌ها و ابیات این دو، آشکارا نشان می‌دهد که این دو قطعه از یک برگ دست‌نویس جدا شده‌اند.

طول دست‌نویس	6.4 cm	حاشیه بیرونی	2.5 cm
عرض دست‌نویس	8.2 cm	حاشیه درونی	مفقود
طول سطر	نامعلوم ^۹	حاشیه فوقانی	2.9 cm
فاصله میان دو مصراع	0.6 cm	حاشیه تحتانی	مفقود
فاصله میان دو بیت	1.4 cm	جدول متن	3.5 x 5.5 cm

۶. ترتیب قطعات و سطرها در تشکیل متن یک پارچه

تیتیر برگ دست‌نویس در قطعه M441 آمده است. از آن‌جا که، در تیتیرهای بلند، نیمه نخست تیتیر بر پشت برگ و نیمه دوم آن بر روی برگ ظاهر می‌شود، ترتیب جای‌گیری آن‌ها بدین نحو خواهد بود که ابتدا کوتاه‌نوشت v (یعنی پشت برگ) و آن‌گاه کوتاه‌نوشت r (یعنی روی برگ) می‌آید، به‌صورتی که در زیر دیده می‌شود:

<i>Hdl.</i> ¹⁰	$M441/v-r^{11}hdl./(l. 1)^{12}$
<i>Recto</i>	$M507/r/1^a-2^b/+M441/r/1^a-2^b/^{13}$ (Il. 2-4)
	$M507/r/3^a-5^b/$ (Il. 5-10)

Verso M441/v/11^a-12^b+M507/v/11^a-12^b(Il. 11-14)

M507/v/13^a-15^b(Il. 15-20)

برای تکمیل متن ناقص هر یک از دو قطعه M441 و M507 باید این دو را در یک پیکره روایت کرد. در «متن یک پارچه» زیر، متن قطعه M441 با عنوان «متن a» و متن قطعه M507 با عنوان «متن b» مشخص شده است. هم‌چنان که در زیر معلوم است، تیترا متن (سطر 01) در قطعه a، یعنی همان قطعه M441، آمده است. آن‌گاه متن اصلی آغاز می‌شود: روی برگ (recto)، با شماره سطر 02. متن این سطر را هر دو قطعه M441 و M507 تکمیل می‌کنند. ابتدا $b/r/1^a$ آمده است؛ یعنی ابتدا متن b، روی برگ ($r/$)، سطر یکم = مصراع یکم این قطعه (با نشانه $/1^a$)، ذکر می‌شود و آن‌گاه، ادامه متن سطر یکم، $a/r/1^a$ ، یعنی متن a، روی برگ ($r/$)، سطر یکم = مصراع یکم این قطعه (با نشانه $/1^a$) می‌آید. نشانه $>|$ ، در میانه سطر، متن قطعه نخست را از متن قطعه دوم جدا می‌کند؛ یعنی نشان می‌دهد که قطعه نخست تا کجای سطر را در بر می‌گیرد و متن قطعه دوم از کجای سطر آغاز می‌شود. وجود این نشانه در تیترا زیر گویای این است که، پیش از این علامت، متن پشت برگ و، پس از این نشانه، متن روی برگ آمده است. وجود این نشانه در واژه $wyg'n|ynd$ در سطر (14) نشان می‌دهد که نیمه نخست واژه در قطعه $a/v/12^a$ و نیمه دوم آن در قطعه $b/v/12^a$ آمده است. در این‌جا، میان این دو قطعه، نشانه + آمده است. وجود این نشانه، مثلاً، میان $M507/r/1^a-2^b/$ و $M441/r/1^a-2^b/$ به شکل $M441/r/1^a-2^b/ + M507/r/1^a-2^b/$ (و مانند این) گویای آن است که این دو قطعه «مستقیماً» یک‌دیگر را تکمیل و در یک یا چند نقطه از لبه برگ دست‌نویس یک‌دیگر را لمس می‌کنند.^{۱۴} همه نشانه‌های به‌کاررفته در این مقاله در مطالعات مانوی استاندارد و بین‌المللی محسوب می‌شوند.

۷. توصیف متن

این صفحه دست‌نویس به توصیف «دیو دورچهر» و زشتی می‌پردازد که چون موجودی بال‌دار پرواز می‌کند؛ همانند جانوری آبی شنا می‌کند و هم‌چون خزندگان در تاریکی می‌خزد؛ از او چشمه‌های زهرآلود می‌جوشد و از دم او دود بیرون می‌جهد. او در تاریکی بدبو و زشت ساخته شده است. متن هم‌چنین به خصوصیات ویرانگر دیگر دیوان در پنج مغاک تباهی می‌پردازد. آخرین سطرهای متن مربوط به دیگر ویژگی‌های ستیزجویانه شاهزاده تاریکی است.

۲۲۰ شاهزاده تاریکی در پنج مغاک تباهی؛ تشخیص هویت یک قطعه دستنویس پارتی ...

M441+M507 recto

© Despositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften
in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

M441+M507 verso

© Despositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften
in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

۸. نشانه‌های به‌کاررفته دیگر در ویرایش متن

[ ] در متن اصلی:	نویسه(های)/ حروفِ کاملاً تکمیل شده؛
( ) در متن اصلی:	نویسه(های) کم و بیش آسیب‌دیده و مخدوش، اما قابل قرائت؛
[ ] در ترجمه:	واژه مفقود و افزوده شده؛
( ) در ترجمه:	واژه افزوده جهت فهم بیش‌تر متن؛
[.] در متن اصلی:	نویسه کاملاً مفقود شده؛

- (۰) در متن اصلی: نویسه بسیار آسیب‌دیده یا از میان‌رفته و غیر قابل قرائت؛
 [3-5] در متن اصلی: به‌طور تخمینی سه تا پنج نویسه مفقودشده دارد. این تعداد با توجه به نویسه‌های مفقودشده/از میان‌رفته متغیر است.
 (3-5) در متن اصلی: به‌طور تخمینی سه تا پنج نویسه باقی مانده، اما غیر قابل قرائت است. این تعداد با توجه به نویسه‌های آسیب‌دیده متغیر است.

۹. حرف‌نوشت، آوانوشت، و ترجمه متن یک پارچه^{۱۰}

- (01) $a/v-t/hdl/$ $(\text{⊗ } \square) [w]ng(l)[ywnyg \text{⊗} | \text{⊗} b's](\text{'h } \text{⊗})^{16}$
/Ewangeljōnīg bāsāh/
 {عنوان} سرود انجیل
 (بیت‌های [مقدمه،]^{۱۷} الف، ب و ج {گ} در صفحه پیشین جای داشته است؛
 Recto بخشی از بیت زیر در بیت پیشین (مفقود) آمده بود و بنابراین، جمله موجود ناقص است)
- (02) $b/t/1^a/+$ $dyw (d)w[r](c)yh(r) | yzdyn dydn \text{⊗}^{18} pd pñj gwng brhm$
 $a/t/1^a/$
/dēw durčīhr yazadīm dīdan pad panj gōnag brahm/
 دیو دورچهر،^{۱۹} منظر ایزدان، به پنج گونه جامه
- (03) $b/t/1^b/+$ $'w(d)^{20} cyhrg \text{⊗} \text{⊗} | mxw'd pwr hw zmyg bwng'h$
 $a/t/1^b/$
/ud čihrag mōxād (?) purr hō zamīg bunyāh/
 و شکل. او به بُن زمین کاملاً زیان رساند؛
- (04) $b/t/2^a/+$ $h'wyd wyg'(nly)d w̄ 'šybyd^{21} \text{⊗} \text{⊗} 'mzyd wrylyd w̄$ **P**
 $a/t/2^a/$
/hāwēd wigānēd ud āšēβēd āmazēd wirēlēd ud/
 بسوزاند، ویران کند و بیاشوبد، بشکند،^{۲۲} تحقیر کند و
- (05) $b/t/2^b/+$ $[ ]sp'wyd \text{⊗} \text{⊗} | 'w hwyn wxybyy d'md'd'n$
 $a/t/2^b/$
/ispāwēd ō hawīn wxēbēh dāmdādān/
 بترساند آفریدگان خود را.
- (06) $b/t/3^a/$ $wzyd pd b'zwr w'dyn 'bdyn \text{⊗} pd prg sn'cyd$
/wazēd pad bāzūr wādēn aβdēn pad parrag snāzēd/
 همانند موجودات هوایی با بال پرواز کند، با باله شنا کند

- (07) *b/t/3^b/* cw'gwn 'byn ⊙ 'wd xzyd cw'gwn t'r(y)g'n
/čawāyōn ābēn ud xazēd čawāyōn tārīgān/
چونان (جانوران) آبی؛ و بخزد چون (جانوران) تاریکی.
- (08) *b/t/4^a/* zyn(g)yn 'štyd pd cf'r hnd'm ⊙ cw'gwn kd hwyn P
/zēnagēn ištēd pad čafār handām čawāyōn kaō hawīn/
بر چهار اندام (خویش) زین (جنگافزار) دارد، در آن هنگام که
- (09) *b/t/4^b/* 'dwr z'dg'n ⊙ tmyg'n 'bdyn (pd²³ h)w c'mynd
/ādūr zādagān tamīgān aḫdēn pad hō čāmēnd/
زادگان آتش به شیوه موجودات تاریکی بر ضد او روند
- (10) *b/t/5^a/* jhryn (x)(ns)'r²⁴ 'zdm[y](n)d 'c hw ⊙ ⊙ w̄ dmynd[d] 'c hw
/žahrēn xānsār izdamēnd až hō ud damēnd až hō/
خانسارهای (چشمه‌های) زهرآگین از او بجوشد و از دَمَش
- (11) *b/t/5^b/* nyzm['n²⁵ dwdyn] (⊙ ⊙) c(n)[dyd?] dnd'n [cw'gwn]²⁶ cyl(')[n]
/nizm[ān dūdēn?] čandēd (?) dandān [čawāyōn] čēlān/
مه [دودین] برآید. دندان‌های (خویش) را [چون] خنجر بلرزاند (؟)
پنج بیت که با هـ (ح)، ت (ط)، ی {در ردیف ابجدی خطی}، ک و ل {از ردیف
Klmmn} آغاز می‌شوند، مفقود شده است.
Verso
- (12) *a/v/11^a/+* mm šhr[d](^o)ryft kw prxyz('d) ⊙ ⊙ pd (.)[.] (..)ng
b/v/11^a/ /maran šahrđārīft kū parxēzād pad.../
شهریاری مرگ که برخاست، بر ...
- (13) *a/v/11^b/+* psxt 'štyd²⁷ ⊙ ⊙ pd t'r dwjb[w](y) w̄ dwrcyhryft²⁸
b/v/11^b/ /passaxt ēštēd pad tār dužbōy ud durčihryft/
ساخته شده بود در تاریکی بدبو و زشت
- (14) *a/v/12^a/+* n'rynd 'mzynd '(yw) byd wyg'nlynd ⊙ 'yw byd'n P
b/v/12^a/ /nārēnd āmazēnd ēw bid wigānēnd ēw bidān/
بنالند و یکدیگر را بشکنند (و) ویران کنند؛ یکدیگر را
- (15) *a/v/12^b/+* '(x)wrynd w̄ 'bš'mynd ⊙ ⊙ p(nc)²⁹ '(b)n's³⁰ 'xš(ndft)³¹
b/v/12^b/ /āxwarēnd ud abšāmēnd panj abās axšēndīft/
بخورند و ببلعند؛ پنج استبداد تباهی
- (16) *b/v/13^a/* sy'ryn 'hynd pd nbdm³² t'ryg ⊙ pd k'mjnyft
/sīyārēn ahēd pad nibaōm tārīg pad kāmžanīft/
بر تخت (؟) تاریکی بپوسند؛ در کامکاری
- (17) *b/v/13^b/* 'wd 'wrjwg ⊙ z'ynd 'yw byd 'wd byd wyg'nynd
/ud āwarzōg zāyēnd ēw bid ud bid wigānēnd/
از آوارزōg زایēnd ēw bid ud bid wigānēnd

۲۲۴ شاهزاده تاریکی در پنج مگاک تباهی؛ تشخیص هویت یک قطعه دست‌نویس پارتی ...

و آرزو به دنیا آیند و دگر بار یکدیگر را از بین ببرند

(18) *b/v/14^a/* 'styh'g³³ 'xšynd³⁴ t'ryg ⊙ nydrxt 'w hwyn **P**
/isthāg axšēnd tārīg niḍraxt ō hawīn/

شاهزاده ستیزنده تاریکی رام کرده است آن

(19) *b/v/14^b/* pnj 'hrywr ⊙ pd wzrg 'm'n trs w̄ dybhr
/panz ahrewar pad wuzurg 'm'n (?)³⁵ tars ud dēbahr/

پنج مگاک تباهی را با ... (؟) ترس و خشم بزرگ.

(20) *b/v/15^a/* pwr ' (§)yxt jhr 'wd b[z]gyft ⊙ '(c³⁶ hw)³⁷ jfr'n
/purr āšixt žahr ud bazzagīft aš hō žafrān/

بسیار زهر پاشید و (بس) بزه‌گری (ریخت) از آن ژرفنا

(21) *b/v/15^b/* [']br p(d) [....](t) ⊙ ⊙ w̄ pd b[...r n(•)[.... 'wšt'd
/abar ... ud pad ... aweštād/

بر ... و با ... ایستاد.

ابیاتی که با چ (ص) از ردیف ابجدی سعفص، ک (ق)، ر، ش و ت (در ردیف

ابجدی قرشت) آغاز شده‌اند - و اگر سرود تکرار شده باشد، بیت با «ن» نیز -

مفقود شده‌اند.

۱۰. چند یادداشت زبان‌شناختی و متن‌شناختی

دست‌نویس از منظر نسخه‌شناختی (بسنجید با ← قطعات پارتی M708 و M6706).

سطر 02: در مورد *brhm* با معانی متفاوت ۱. «ظاهر، نمود، شکل ظاهری»، ۲. «زیبایی، جذب‌ه»، ۳. «پوشش، جامه»، ۴. «رفتار (درست)، آداب، اخلاقیات» (← Henning, 1944: 114-115) و با معانی: ۱. «مراسم، شعایر»، ۲. «ویژگی، خصیصه، مشخصه» (← Sundermann, 1992: 104, no. 36.3؛ قیاس کنید با ← چینی *Wei yi* در Chavannes-Pelliot, 1911: 562, ll. 11-12؛ نیز بسنجید با ← فارسی میانه *brahm(ag)* در MacKenzie, 1971: 19 و Nyberg, 1974: 49a، ذیل واژه *brahmak*). گرشویچ^{۳۸} در بحث مربوط به تحول ایرانی باستان <s> به فارسی باستان <z> یا <δ>، پیش‌نهاد می‌کند که واج <h> در فارسی میانه *brhm* درست همانند *hr'm* «فراز رفتن، به بالا رهنمون شدن، عروج کردن»، در هر حال، واج <δ> محتمل‌تر است تا <z> (نیز بسنجید با ← بحث هنینگ در مورد فارسی باستان *brazman* که آن را با سنسکریت *brāhman* مقایسه می‌کند: Henning, 1944: 116). وی در این جا می‌گوید: «پارتی مانوی *brhm* و *hr'm* باید واژه‌هایی دخیل از

فارسی [میانه] باشند». عبارت *pnj gwng brhm* به پنج پسر روح زنده (مهرایزد): دهیید، پاهرگبد، ویسبد، وادهرام یزد، و مانبد^{۳۹} اشاره دارد نه به پنج پسر انسان قدیم؛ زیرا، در آن بخش از اسطوره آفرینش که هنوز زمین آفریده نشده (یعنی در دوران فعالیت انسان قدیم)، اهریمن چگونه می‌تواند بُن زمین را بلرزاند. بنابراین، این رویداد فقط می‌توانست در دوران آفرینش سوم و در دوران فعالیت‌های روح زنده رخ دهد.

سطر 03: *mwx'd* (گزند زدن، آسیب رساندن)؟ (← *DMMPP* 234b)؛

سطر 04: *šyb-* (بسنجید با ← فارسی میانه *hšyb-* در *DMMPP* 186b و پارسی *wnw-* در *ibid*: 343b). هنینگ با تردید این واژه را ترکیبی از پیشوند *ham-* و ستاک *šyb-/šēβ-* در نظر می‌گیرد. او به *paδišēβ-* به معنی «آشفتن (دریا)» در قطعه M819/v/5/ اشاره می‌کند که به عقیده او از پیشوند *pati-* و ستاک *šyb-* ساخته شده است.^{۴۱} فعل *mzyd'* (مضارع سوم شخص مفرد) با ستاک گذشته *mšt'*^{۴۱} (قیاس کنید با ← *Henning*, 1965: 32, no.3). فعل *wrylyd* (مضارع سوم شخص مفرد) نخستین بار در این متن دیده شده است (مضارع سوم شخص جمع در قطعه منتشر نشده M6706/v/ii/2/ به صورت *wrylynd*). با توجه به افعال دیگر در این بیت، این فعل نیز باید یکی از اعمال اهریمنی باشد.

سطر 09: شاید اصطلاح «زادگان آتش / فرزندان آتش» اشاره شاعرانه متن به زرتشتیان باشد (بسنجید با ← متن کلامی M28):

M28/I/r/i/33-37/:

⁽³³⁾ h dwdy ymyš'nc ⁽³⁴⁾ • ky prystynd 'dwr ⁽³⁵⁾ swcyndg

'c 'ydr xwd ⁽³⁶⁾ d'nynd • kwš'n 'bdwmyy ⁽³⁷⁾ • 'w 'dwr ⁽⁴²⁾

نیز بنگر اینان را که آتش سوزان را بپرستند،

چرا که خود دانند که سرانجامشان با آتش (است).

سطر 14: فعل *n'rynd* (مضارع سوم شخص جمع؛ قیاس کنید با ← فارسی میانه زرتشتی *n'-l-*) از ریشه *nar-* (نالیدن، لاییدن) یک بار در این وجه در *انگدروشنان* (اندام هشتم) در قطعه [8]=M667/r/4b به کار رفته است،^{۴۳} اگرچه اسم *n'ryšn* در قطعه فارسی میانه و منتشر نشده M41/v/3/ نیز دیده شده است (بسنجید با ← سنسکریت *nar-* سغدی *nrδ-* (نالیدن)، و نیز کردی *na/ərin* (غریدن، نعره کشیدن)، بلوچی *nāray* (نالیدن، بانگ زدن)، مازندرانی و گیلکی *nāre* (نالیدن، فریاد برآوردن، غریدن، نعره زدن)).^{۴۴}

۱۱. نتیجه‌گیری

در این مقاله، یکی از قطعات جدید مانوی از مجموعه تورفان با شناسه M441 بازشناخته شد. ما در یک بررسی نسخه‌شناختی نشان دادیم که این قطعه پاره‌ای از همان صفحه دست‌نویسی است که قطعه قبلاً منتشر شده M507 از آن جدا شده است. این دو قطعه هم‌دیگر را تکمیل می‌کنند و متن یک پارچه‌ای در اختیار متخصصان قرار می‌دهند. موضوع متن در باب فعالیت‌های نابودگرانه شهریار مرگ (اهریمن) در اسطوره آفرینش مانوی است. او چون موجودات اهریمنی می‌خزد و مانند پرندگان پرواز می‌کند و بدین نحو به تار و پود جهان هستی رسوخ می‌کند. بدکاران که زمانی با هوس و آرزوهای اهریمنی به دنیا آمدند، چون اهریمنان هم‌دیگر را بدرند و یک‌دیگر را نابود سازند. «فرزندان آتش» (سطر ۹) احتمالاً به زرتشتیان اشاره دارد. بنا بر متن، اهریمن و اهریمنان در پنج مغاک مسکن دارند. به نظر می‌رسد متن پارسی تصحیح‌شده شرح شاعرانه یکی از رویدادهای ضمنی آفرینش سوم مانوی است. این متن واژه جدید *wryl-* «تحقیر کردن» (سطر 04) را به گنجینه افعال پارسی می‌افزاید.

پی‌نوشت‌ها

1. Krause, 1994: 133-134.
۲. ایریس کولدیتس (Colditz, 2000: 14, no. 51) می‌کوشد با نشان دادن هم‌سان‌هایی از متون اوستایی و پهلوی پیشینه‌ای ایرانی برای سرودهای مانوی بیابد.
3. Catalogue 36.
4. ABC 441-442 = Reader 96-97, text am.
5. → ABC 440-441.
۶. اما در ابیات پایانی گاهی حدود ۱/۱ سانتی‌متر.
7. Catalogue 29.
8. ABC 435.
۹. زیرا فقط بخشی از آن باقی مانده است.
۱۰. hdl. کوتاه نوشت headline (عنوان برگ/ تیترا دست‌نویس).
۱۱. حرف v کوتاه نوشت verso (پشت برگ)؛ حرف r کوتاه نوشت recto (روی برگ).
۱۲. حرف l. کوتاه نوشت line ((موقعیت) سطر (در متن یک پارچه)) و ll. کوتاه نوشت lines ((موقعیت) سطرها (در متن یک پارچه)).
۱۳. حرف a و b نشان‌دهنده مصراع یکم و مصراع دوم یک بیت هستند.

۱۴. اگر دو قطعه دست‌نویس از یک برگ باشند ولی یکی از آن دو نسخه بدل باشد یا آن دو در هیچ نقطه‌ای یک‌دیگر را لمس نکنند، یعنی میان این دو فاصله‌ای وجود داشته باشد، میان شناسه (signature) دو قطعه‌ای که متن یک‌پارچه را تشکیل می‌دهند از نشانه (~) استفاده می‌شود.
۱۵. وامقی (۱۳۷۸: ۳۵۱-۳۵۲) قطعه M507 را بر اساس چاپ بویس (= Reader 96-97, text am) به فارسی ترجمه کرده است. (ABC 441-442)
۱۶. در نسخ خطی مانوی تورفان، در پیرامون تیتراها، گل‌بوته‌هایی رنگارنگ با دیدی زیبایی‌شناسانه به‌کار رفته است. بر «روی صفحه» دست‌نویس، گلی با چهار برگ در پایان «عنوان متن» و بر «پشت» آن دو برگ از یک گل سرخ‌رنگ در ابتدای «عنوان متن» قابل رؤیت است. دو گل سرخ‌رنگ دیگر نیز با برگ‌هایی تاحدودی کم‌رنگ در بخش فوقانی «عنوان متن»، نزدیک به پایین‌ترین بخش نویسه <g>، دیده می‌شود.
۱۷. چنان‌چه این سروده نخستین سروده این دست‌نویس باشد یا اگر این سروده دومین سروده این دست‌نویس باشد، الخ: (.. + بیت با حرف «ن» آغازین)، بیت‌های الف، ب و گ (ج) موجود در صفحه دست‌نویس پیشین؛ اکنون مفقود.
۱۸. تک‌نقطه سجاوندی (⊙)، در این جا نشانه دو پاره از یک مصراع و دو نقطه سجاوندی (⊙⊙) در این جا نشانه پایان مصراع و نیز بیت است.
۱۹. کریه، زشت.
۲۰. حرف <d> چنان با لکه پوشانده شده که <y> به‌نظر می‌رسد (ABC 441).
۲۱. ← یادداشت‌های زبان‌شناختی و متن‌شناختی زیر.
۲۲. برای آوانوشت و ترجمه به‌صورت /amaz-/ «گرد آوردن، گردآوری کردن» (؟) (← MKG 22, no. 16 به نقل از DMMPP 42a).
۲۳. بویس با قرائتی تردیدآمیز به‌صورت (pd) (؟) می‌افزاید: «بسیار تار و قرائت تردیدآمیز» (ABC 441).
۲۴. بویس در ABC 441 به‌صورت: x'ns'r.
۲۵. سطح این بخش از دست‌نویس پاک شده. این واژه یک بار به‌صورت nyzwm'n تأیید شده است (← DMMPP 257a).
۲۶. بویس (همان‌جا): «بازسازی (موقتی) پیش‌نهاد شده از طرف هنینگ».
۲۷. نویسه <y> سهواً <w> نوشته شده است. بنابراین، این واژه باید به‌صورت styd تصحیح شود.
۲۸. بویس (همان‌جا): «بدون نقطه روی نویسه <r> از واژه -dwr».
۲۹. مشروط به این‌که نویسه دوم <n> باشد.
۳۰. بویس (همان‌جا): [']bn's حرف <b> باید در پراتز جای گیرد: ['](b)n's
۳۱. بخش فوقانی نویسه‌ها از میان رفته‌اند. این واژه به‌صورت xšyndyft' نیز تأیید شده است

۲۲۸ شاهزاده تاریکی در پنج مگاک تباهی؛ تشخیص هویت یک قطعه دست‌نویس پارتی ...

(← DMMPP 79a). یادداشت بویس (همان‌جا) بر این واژه: «قرائت این واژه از طرف هنینگ پیش‌نهاد شده است».

۳۲. بویس (همان‌جا): هنینگ این واژه به صورت *nbdm(n)* قرائت می‌کند. اما حق با بویس (ibid: 441, no. f) است که این کلمه را به صورت *nbdm* قرائت کرده است (برای یافتن شواهد ← DMMPP 239a).

33. → Henning, 1937: 81, *sub* 'styih'g, *apud* DMMPP 91b.

34. → Lentz, 1926: 273; Ghilain, 1939: 88, *apud* DMMPP 79a.

۳۵. واژه ناشناخته. نیز ← DMMPP 38b

۳۶. بخش تحتانی نویسه از دست رفته است.

۳۷. بخش تحتانی نویسه از دست رفته است.

38. Gershevitch, 1965: 9, no. 1 [idem, 1985, 202 no.1].

۳۹. پرووازی (Provasi, 2007, 297 ff.) در پژوهش خود در باب سغدی *pōf'ry βγγγ* به توضیح و تفسیر پنج پسر روح زنده می‌پردازد.

40. Henning, 1933: 180.

41. Sundermann, 1973: 15; Merkelbach, 1988: 94, no. 9 *apud* DMMPP 42b.

42. Skjærvø, 1997: 245.

43. Boyce, 1954: 167 *apud* DMMPP 238a.

۴۴. حسن دوست، ۱۳۸۹: ۹۲۶.

کوتاه‌نوشت‌ها

	Boyce 1952	ABC
	<i>Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies</i>	BSO(A)S
	Berliner Turfantexte	BTT
	Boyce, 1960	Catalogue
DMMPP	Durkin-Meisterernst, 2004	
MKG	Sundermann, 1981	
Reader	Boyce, 1975	
TPhS	<i>Transactions of the Philological Society</i>	
ZII	<i>Zeitschrift für Indologie und Iranistik</i>	
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>	

منابع

حسن دوست، محمد (۱۳۸۹). فرهنگ تطبیقی - موضوعی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی نو، ج ۲، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

وامقی، ایرج (۱۳۷۸). نوشته‌های مانوی و مانویان، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی؛ حوزه هنری.

- Boyce, M. (1952). "Some Parthian Abecedarian Hymns", *BSOAS* 14.
- Boyce, M. (1954). *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*, London-New York-Toronto.
- Boyce, M. (1960). *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichean Script in the German Turfan Collection*, Berlin.
- Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, Téhéran-Liège (*Acta Iranica* 9a).
- Chavannes, É. and P. Pelliot (1911). *Un traité Manichéen retrouvé en Chine*, Paris (re-print of *JA* 18).
- Colditz, I. (2000). *Zur Sozialterminologie der iranischen Manichäer. Eine semantische Analyse im Vergleich zu den nichtmanichäischen iranischen Quellen*, Wiesbaden (*Iranica* 5).
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III,1).
- Gershevitch, I. (1965). "Dialect Variation in Early Persian", *TPhS* 1964 [1965], 1-29. [= Idem., *Philologia Iranica*, selected and edited by N. Sims-Williams, Wiesbaden 1985].
- Ghilain, A. (1939). *Essai sur la langue Parthe, Son système verbal d'après les textes manichéens du Turkestan Oriental*, Louvain 1939. Bibliothèque du Muséon 9 [Repr. 1966].
- Henning, W. B. (1933). "Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente", *ZII*, 9, 158-253 [= *Selected Papers I*, 1977, 65-160].
- Henning, W. B. (1937). "A List of Middle Persian and Parthian Words", *BSOS* 9 [= *Selected Papers I*, 1977].
- Henning, W. B. (1944). "Brähman", *TPhS*. 108-118 [*Selected Papers II*, 1977, 193-204].
- Henning, W. B. (1965). "A grain of Mustard", *Annali. Istituto orientale de Napoli-L.* [*Selected Papers II*, 1977].
- Krause, M. (1994). "Die Aussagen von Sarakoton-Psalm 2 (Man. Ps. Book 139, 52-140,17) über die heiligen Schriften der Manichäer", in: H. Preissler, H. Seiwert and H. Mürmel (eds.), *Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag*, Marburg.
- Lentz, W. (1926). "Die nordiranische Elemente in der neupersischen Literatursprache bei Firdosi", *ZII*, 4, 251-316.
- MacKenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*, London.
- Merkelbach, R. (1988). "Manichaia (10)", *ZPE* 75.
- Nyberg, H. S. (1974). *A Manual of Pahlavi*, Vol. 2, Wiesbaden.

- Provasi, E. (2007). "A Son of the Manichaean Living Spirit", in: M. Macuch, M. Maggi and W. Sundermann (eds.), *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, Wiesbaden.
- Skjærvø, P. O. (1997). "The Manichean Polemical Hymns in M 28 I", *Bulletin of the Asia Institute* 9, 1995 [1997].
- Sundermann, W. (1973). *Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*. Mit einigen Bemerkungen zu Motiven der Parabeltexte von Fr. Geissler, Berlin (BTT IV).
- Sundermann, W. (1981). *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams*, Berlin (BTT XI).
- Sundermann, W. (1992). *Der Sermon vom Licht-Nous : eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus. Edition der parthischen und soghdischen Version*, Berlin (BTT XVII).